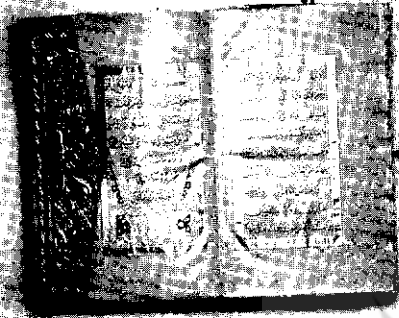

ماندگار تذهیب هنر

فاطمه پناهیان پور

خداوند خالق «خلق السموات والأرض» آنگاه خود را «تبارک الله احسن الخالقین» خطاب می کند که انسان را می آفریند. آفرینشی همراه با «نفخت من روحی». روح خدایی که ملائک بر آن سجده می کنند. این روح خدایی، انسان را به سوی زیبایی رهنمون می گردد: چرا که «الله جمیل و یحب الجمال». هنری که از دیوار غارها آغاز می گردد و تا دیوار موزه ها ادامه می یابد. هنر، تخصص ارائه زیبایی است به گونه ای که درک آن نیازی به داشتن تخصص نداشته باشد و از همین روست که هنر در نظر همگان زیباست.

نگرش انسان به هنر در جهان غرب (جایگاه تفکر مادیت و اقتصاد) و مشرق زمین (خاستگاه پیامبران الهی) تفاوتی بس شگرف دارد. برای درک هر چه بیشتر جایگاه ارزشمند هنر در مشرق زمین می بایست نخست مروری هر چند کوتاه بر نگرش مغرب زمین به هنر داشته باشیم.

جایگاه هنر در مغرب زمین

نگرش مغرب زمینیان به هنر در دو برهه از تاریخ قابل بررسی و تامل است.

۱. دوران باستان

در اروپای باستان آنجا که ارسطو و افلاطون تفکر را رقم می‌زنند مفهوم هنر یک رجوع به طبیعت است. رجوعی که نوعی «تقلید گری» است. از همین روست که در نظریه افلاطون به عنوان نخستین نظریه نظام‌دار هنر در اروپا، واقعیت هنر واقعیت فقیری است. چرا که هنر ارائه‌گر تصویر است و هر چیزی واقعیتی بیش از تصویر خویش است.

در این نگرش هنر آنگاه جایگاه می‌یابد که در کنار واقعیت و به عنوان امری علاوه بر آن مطرح می‌گردد و تفکر افلاطونی می‌پذیرد که هنرمند قادر است هر واقعیتی را به گونه‌ای به ما نشان دهد که پیش از آن هیچ‌گاه ندیده باشیم. در اصل در این جایگاه هنر، جهان پیرامون را برایمان قابل رؤیت می‌سازد و هنرمند به انسانها می‌آموزد که جهان واقعی را چگونه ببینند. در این جایگاه هنر جانشین جهان واقعیت نمی‌گردد بلکه به آن اضافه می‌شود.

آنچه که در مشاهده آثار هنری این آثار را فراتر از نماد واقعیت می‌سازد آن است که ما در مشاهده این آثار بیش و پیش از آنکه یک اثر را ببینیم یک هنرمند را مشاهده می‌کنیم، لذا آثار هنری بسیار غنی‌تر از تصاویر اجسامند. آنها نمادی از روح خدایی آفرینندگانشانند.

افلاطون در کتاب «جمهور» به نقد هنر می‌پردازد. کتابی که یک اثر فلسفه سیاسی است. در دیدگاه افلاطون هنر را باید از جامعه بیرون ریخت. چرا که هنر با بازآفرینی هایش به انسانها می‌آموزد که هر چیزی می‌تواند به گونه‌ای جز آنچه هست باشد. در صورتی که دیدگاه افلاطون به عنوان دیدگاهی غالب در اروپای باستان هرگز مایل نیست که انسان‌ها ببینند که مدینه فاضله قابل اعتراض است.

۲. دوران معاصر

«وبلن» جامعه‌شناس آمریکایی معتقد است در هر جامعه، طبقه ممتاز به گونه‌های گوناگون کوشیده‌اند تا امتیاز خود را بر سایر اقشار جامعه ثابت کنند. از

جمله مواردی که این طبقه در جامعه غرب برآن حساسیت ورزیده هنر بود. طبقه حاکم همواره کوشیدند تا هنرمندان را وادارند که در آثار خود به مردم بقبولانند که آنان با عوام فرق دارند. در این راستا حتی صورت خدایان و قدیسان نیز موافق جهان بینی خواص آفریده شدند. هنر بیزانسی، مسیح را همچون یک سلطان و مریم را همچون یک ملکه ارائه می نماید. ردیف طولانی قدیسان و حواریون با وزنی آرام و متین همچون ملتزمان امپراطور و ملکه به آنها نزدیک می شوند و فرشتگان مانند رجال روحانی در تشریفات کلیسایی با نظمی دقیق حضور دارند. هنری این گونه هرگز نمی تواند در کنج خانه های مردم جایگاهی داشته باشد.

هنر در جهان اسلام

هنرمندان اسلامی، هنر را به خانه های مردم بردند و در این بین، بزرگ ترین سفیر هنر آنان در خانه های مسلمانان، گرمی ترین و ارزشمندترین کتاب موجود در خانه هر مسلمان، قرآن بود. در ارتباط با قرآن هنرمندان مسلمان از انواع هنرها بهره جستند. گروهی کتابت آن را بر عهده گرفتند و جمعی زیباسازی این کتابت های زیبا را در حاشیه ها و جلدها عهده دار شدند. هنرمندان از مجموعه هنرهای استفاده کردند که از آنها به نام «تذهیب» و «تسعیر» یاد می شود.

نگاهی بر روند تذهیب در ایران

تذهیب از کلمه عربی «ذَهَب» به معنای طلا کاری یا زر اندود کردن یا زرنگار کردن است و در اصطلاح هنرهای سنتی ایران به تزئین کتب خطی اطلاق می گردد. زر، اولین رنگی است که در تذهیب بکار رفته است و به عنوان مهم ترین و اصلی ترین رنگ قرآن ها و کتب خطی همراه با رنگ های دیگر مانند: لاجوردی، سرنج، یشم و... بکار می رود. ابن ندیم در کتاب الفهرست خود اولین شواهد تاریخی تذهیب را ارائه می دهد. طبق گفته او در زمان خلافت ولید بن عبدالملک، خوشنویسی به نام سعد، در مسجد پیغمبر یکی از سوره های قرآن را به زرنوشت که مورد پسند خلیفه واقع گردیده و دستور داد سوره های دیگر نیز به زر بنویسند. کتاب مانی نیز طبق گفته محققان اوایل دوره اسلامی به خط زر نوشته می شد. هم چنین روی یکی از نسخ

مانوی عنوان درشت تر از متن به رنگ زرین در میان ترنجی نوشته شده و ترنج با شاخه و برگ تزیین شده است. همچنین مسیحیان روم شرقی کتاب مقدس خود را با تصاویر ملائک و قدیسان به رنگ زر و فیروزه که هر دو نشانه الوهیت و معنویت بودند می آراستند. غیر از کتب مذهبی، نامه های برخی از سلاطین قدیمی نیز به زر نوشته و آراسته می شد.

تذهیب در سده های اول اسلام

در صدر اسلام، خلق آثار هنری در بین ایرانیان با لطافت و دقت خاصی انجام می گرفت. این امر در مورد تذهیب و نقاشی کتابها نیز رعایت می گردیده است. بطوری که قرآنها، دارای فهرست های مذهب، سرلوحه های زرین و نشانه های مرصع در پایان هر آیه بودند. اکثر قرآن های کوفی، صفحات اول و گاه صفحات آخر تذهیب شده ای دارند که نقش آنها مشابه نقوش هندسی سر سوره هاست. تزیین سر آغاز هر جز در قرآن ها که منجر به تزیین مفصل تر ابتدایی کتب خطی گردید، در قرآن های سده های نخست تذهیب به صورت نوارهای در هم پیچیده، به هم بافته، یا چند ضلعی و مشبک خودنمایی می کند. در قرون بعد، عنوان سوره با حروف زرین در میان نوار نوشته می شد و یا در جای حروف آن نقوشی از برگ و گل (که به نام ساقه ختایی است) جایگزین می گردید. بیشترین رنگ مورد توجه در این دوره (غیر از طلا) رنگ های سنگرف، لاجورد، فیروزه و اخرا می باشد.

از مذهبین معروف سده دوم هجری یقطینی، ابراهیم صغیر، ابوموسی بن عمار، ابن سقطی و استاد محمد را می توان نام برد. بیشتر این مذهبان در غزنه، سبت، بلخ، بلاد خراسان، عراق و ماوراءالنهر می زیستند و در مرتبه از خطاطان کم تر نبودند و اجازه داشتند نام خود را با صفت «مذهب» در پایین کار خود بنویسند.

تذهیب دوره سلجوقی

یکی از مشخصه های تذهیب های این دوره که آن را از دوره های قبل متمایز می سازد، استفاده از کاغذ به جای پوست است. هر چند استفاده از پوست به طور کامل منسوخ نمی گردد. ویژگی دیگر قرآن های این دوره ها به کار گرفتن خط نسخ است

که از صدر اسلام وجود داشت، لیکن تا پیش از قرن سوم هجری قمری هنوز قالب اصلی خود را بدست نیاورده بود.

ویژگی دیگری که در این دوره حائز اهمیت است، تغییر شکل دادن کتاب‌ها از حالت افقی به حالت عمودی می‌باشد. تا پیش از این تغییر، سطور در طول صفحات کتاب به نگارش در می‌آمدند؛ لیکن پس از این تغییر، کاتبان به نگارش سطور کتاب‌ها در عرض صفحات (نظیر کتاب‌های امروزی) پرداختند. محصور کردن مینیاتور به وسیله تذهیب نیز از این دوره آغاز گردید. دو طرح متداول در تذهیب‌های دوره سلجوقی، ستاره شش گوش و هشت گوش می‌باشد. این طرح در وسط نخستین صفحه کتاب قرار می‌گرفت. نمونه این طرح در قرآن سال ۴۲۸ هـ. ق و قرآن متعلق به سال ۵۰۵ هـ. ق در کتابخانه ملی پاریس مشاهده می‌شود. نخل‌های متنوعی که از شاخص‌های طرح‌های دوره سلجوقی به شمار می‌روند، از دوره هخامنشی الهام گرفته شده‌اند. رنگ اصلی این دوره، زر با زمینه زر افشان می‌باشد. از جمله مذهب‌بانام این دوره می‌توان عبدالرحمان بن محمد دامغانی، عثمان بن ورای و محمد بن الحسین الخطیب کرمانی را نام برد.

تذهیب دوره مغول

مهم‌ترین مشخصه این دوره تذهیب سایر کتب (به غیر از قرآن) می‌باشد. به تدریج در نسخه‌های خطی مصور تذهیب، گاه جداگانه و گاه در حاشیه تصاویر مورد استفاده قرار می‌گرفت. کتاب «منافع الحيوان» اثر ابن بختیشوع که در سال ۶۹۹ یا ۶۹۷ هـ. ق در مراغه نوشته است از اولین کتب غیر قرآنی تذهیب شده دوره مغول است.

تذهیب قرآن در دوره مغول همچنان مکان مهمی را دارا می‌باشد. خصوصاً در دوران الجایتو خان که اسلام و مذهب تشیع را اختیار می‌کند، قرآن‌های تذهیب شده متعددی به یادگار گذاشته شد. در اولین قرآن‌ها نام مغولی الجایتو و نیاکان او تا چنگیز ذکر شده است؛ اما در آخرین آنها که به تاریخ ۷۱۳ (هـ. ق) نوشته شده است، نام اسلامی او «سلطان محمد خدا بنده» و توسل به دوازده امام دیده می‌شود.

در این دوره، صفحات اول قرآن تذهیب و براساس الگوهای هندسی تقسیم بندی

شده و این اشکال با گردش اسلیمی‌ها کامل گشته است. این ترکیبات با به کار بردن رنگ‌های مختلف و متضاد در زمینه، جلوه خاصی می‌یافت. کتیبه و شمسه در این دوران رونق یافته و نام بانی کتاب یا کسی که فرمان نوشتن کتاب را داده بود، در صفحه اول، در شمسه نوشته می‌شد. اولین نمونه شمسه در کتاب *منافع الحيوان* قابل مشاهده است. اسلیمی طرح اصلی دوره مغول بوده و طرح گل تاربع قرن هشتم هجری قمری به ندرت دیده می‌شود. در این دوران، رنگ آبی لاجوردی همراه با قرمز تند و تا حدودی سبز خود نمایی می‌کند.

تذهیب دوره تیموریان

در دوره تیموری تذهیب به حد اعتلای خود رسید. در دارالعلوم و دارالصنایع کتابخانه بایسنقری چهل نقاش، مذهب، خوشنویس، صحاف و جلد ساز به نسخه برداری و مصور سازی کتب مشغول بودند و مکتب هرات در همین دوران پایه گذاری گردید. در زمان سلطان بایقرا و وزیریش میرعلی شیرنوابی (که طبق گفته «خواند میر» هنرمندی بنام بود) نسخه برداری و مصور سازی کتب در هرات رواج بسیار داشت. بهزاد که در سال ۸۵۴ هـ. ق، در هرات متولد شده بود، گذشته از آن که بزرگ ترین نقاش این دوره است، در تذهیب نیز استاد بود. ساختن کاغذ و خصوصاً کاغذهای قیمتی در دوره تیموریان رواج یافت. کاغذهای عالی از ابریشم و کتان ساخته و در نازک کردن، براق و رنگین کردن آن توجه خاص مبذول می‌شد. تبریز و دولت آباد در ساختن انواع کاغذهای عالی و ممتاز معروف شدند. ترنج‌های حاوی عنوان که از دوره مغول مرسوم گشتند در دوره تیموری با قرار گرفتن دو ترنج کوچک در بالا و پائین ترنج وسط (ترنج بزرگ) که اصطلاحاً سر ترنج نامیده می‌شد مزین می‌گردید.

پیدایش طرح لچک در تذهیب نیز متعلق به این دوران است. «تسعیر» هم با طرح‌های جانورسازی، مجلس آرای، گرفت و گیر و گل در این دوره رونق یافت. رنگ‌های مورد استفاده در این دوران طلا، لاجورد، زنگار، سیلو، شنگرف سیاه و سفیدآب می‌باشد. از مذهب‌بان نام این دوره می‌توان محمود مذهب، آقا میرک خوش نویس، حاج محمد نقاش، ملایاری و جلال الدین یوسف را نام برد که از مذهب‌بان هرات می‌باشند.

تذهیب دوره صفوی

اوایل قرن دهم هجری قمری، شاه عباس صفوی پایتخت را به اصفهان منتقل می‌کند و مکتب اصفهان پایه‌گذاری می‌شود. در مکتب اصفهان، رضا عباسی که از بزرگ‌ترین نقاشان این دوران است، سایه روشن را در چهره‌سازی مراعات می‌کند که همین امر، سرحد جدایی مکتب اصفهان از مکاتب ماقبل آن است. در این مکتب، تک چهره رواج می‌یابد و رنگ‌های شفاف و درخشان مکتب تبریز به رنگ‌های خفیف بدل می‌شود. تذهیب در این دوره منحصر به صفحات نوشته شده نبوده، بلکه حواشی دیگر صفحات را نیز در بر می‌گرفت. از خصوصیات تذهیب این دوران، صفحات متعدد تذهیب شده با نقوش اسلیمی و ابر سازی تزیین شده است.

صفحات تذهیب شده در ابتدای قرآن‌های این دوران شامل چندین صفحه می‌باشد. برای مثال در مورد قرآن به قلم شمس الدین عبداللّه (تاریخ تحریر ۹۸۹ هـ. ق) هشت صفحه در آغاز و هشت صفحه در پایان تذهیب شده است. ابتدای سوره‌های قرآن تماماً تذهیب شده و اسم سوره با خطی غیر از متن به زر یا سفیدآب در میان آن نوشته شده است. نشانه‌ها، تریج و نیم تریج است. در این دوره، طرز عمل، مشابه دوره تیموری است. از ویژگی‌های این دوره، می‌توان به سایه روشن و تذهیب معرق اشاره کرد. (نوع آخر در زمان صفویه رایج بوده و پس از صفویه از میان رفته و امروزه نیز متروک است). تشیعه نیز هم‌چنان به سبک تیموری در این دوره رایج بود.

از مشهورترین مذهبیان دوره صفویه: استاد یاری، مولانا محمد، استاد میرک مذهب، استاد عبداللّه شیرازی، مولانا حسن بغدادی و روزبهان را نام برده‌اند.

تذهیب دوره زند و افشار

تذهیب این دوره که پیش در آمد مکتب قاجار است بسیار فریبنده و زیباست. از خصوصیات این مکتب مرصع کردن، تذهیب از طریق مرصع کردن اسلیمی‌ها به جای ایجاد زمینه‌های پرکار، بکارگیری گل و بته‌های مختلف در داخل متن‌ها یا در حواشی کادربندی آنها و حاشیه تذهیب‌ها به صورت بازوبندی، بند رومی، بند تاجی و

نیم تاجی بوده است .

تذهیب دوره قاجاریه

آنچه در تذهیب قرآن‌های دوره قاجار، جلب توجه می‌کند، بیشتر شدن قسمت‌های تذهیب شده است. برخی از این قرآن‌ها تمام تذهیب شده‌اند و پایین‌سطور آنها طلا اندازی شده است. از مختصات قرآن‌های دوره قاجار، افراط در بکار بردن زر است که در صورت ترکیب با رنگ دیگر، زمینه نقشی را تشکیل می‌دهد. از جمله مذهبان دوره قاجار می‌توان: میرزا محمد رضا بروسانی، میرزا عبدالوهاب مذهب باشی، شیخ ابوطالب بحرینی، میرزا یوسف مذهب باشی، ابوالقاسم حسینی اصفهانی، علی اشرف و لطفعلی شیرازی را نام برد.

تذهیب دوران معاصر

در دوران معاصر، ورود صنعت چاپ در عرصه نشر، امکان حضور بیش از پیش کتاب را در خانه‌ها فراهم ساخت و این امر در اُلفت هرچه بیشتر مردم با هنر تذهیب نیز بی‌تأثیر نبوده است. از جمله اساتیدی که آثار آنان در زمینه تذهیب در دوران معاصر زیبایی بخش قرآن‌ها بوده است، می‌توان به: استاد عبدالله باقری، استاد نصرت‌اله یوسفی، استاد میرزا علی درودی، استاد میرزا یوسف مذهب و استاد محمد حسین مذهب اشاره کرد.

آثار استاد عبدالله باقری از لحاظ ظرافت و توانایی در ساخت رنگ‌های سنتی، آثار استاد نصرت‌اله یوسفی از لحاظ نوع طرح، آثار استاد میرزا علی درودی در زمینه رنگ بندی و آثار اساتید میرزا یوسف و محمد حسین، در زمینه استفاده از طلا و رنگ‌های الوان و طلا اندازی سرآمد آثار تذهیب در دوران معاصر می‌باشند.

امروزه می‌توان آثار ارزشمند را از اساتید قدیم و معاصر در تذهیب قرآن‌های نفیس در موزه‌هایی همچون: موزه ایران باستان، موزه ملی، موزه آبکار و موزه آستان قدس رضوی مشاهده کرد.

امید آن‌که نسل امروز امانتدارانی صدیق در حفظ این میراث ملی مذهبی و انتقال آن به نسل‌های آینده باشند.